

بخش سوم

بررسی اجمالی کتب فلسفی

نگاهی گذرا به چهار رساله فارابی^۱

حکیم ابونصر محمد فارابی (۳۳۹-۲۵۹) در زمره بزرگترین حکمای جهان اسلام، و عظمت او تا بدانجا است که معلم ثانیش خوانده‌اند. فارابی در فلسفه، منطق، موسیقی و سیاست، صاحب آراء جدید و ابتکاری است که از جمله می‌توان به برهان اسد و اخصر او در اثبات واجب الوجود، امتناع تسلسل، تقسیم علم به تصور و تصدیق و پیوند عقل و دین اشاره کرد. فن تحلیل و انحاء تعلیمیه منطق را که تا آن زمان در اختیار کسی نبود یا ترجمه نشده بود، فارابی به ابتکار خود افزود. وی صناعات خمس و موارد استفاده از هر صنعت را مشخص ساخت. گو اینکه فارابی فیلسوفی است مشائی، اما خالی از مشرب اشراقی نیست. قدیمی‌ترین ریشه‌های تفکر اصالت وجود در آثار او به چشم می‌خورد. آراء سیاسی و دیدگاه‌های ویژه او دربارهٔ مدینهٔ فاضله، کهن‌ترین اندیشهٔ سیاسی مدون شیعی است. علی‌رغم مکانث رفیع فارابی به عنوان مؤسس فلسفهٔ اسلامی، تألیفات فراوان وی اکثراً مخطوط و غیرمطبوع باقی مانده است. عدد شمار آثار او به صد و سی جلد بالغ

۱. آینهٔ پژوهش، شمارهٔ ۱۷-۱۸؛ بهمن - اردیبهشت ۱۳۷۲، صفحه ۱۲۷-۱۲۸. این مختصر به مناسبت انتشار کتاب *ربیع رسائل فلسفیه حکیم فارابی توسط انتشارات حکمت* (تهران، ۱۳۷۱) تحریر یافته است.

می‌شود. بخشی از آثار وی در اروپا، جهان عرب و هندوستان تحقیق و چاپ شده است. مجموعه المنطقیات فارابی کار سترگی است.^۱ که انتشار آن اخیراً در قم آغاز شده است. غیر از این، تاکنون از آثار فارابی کتب ذیل در ایران منتشر شده است: فصوص الحکم^۲، الفاظ المستعملة فی المنطق^۳، فصول منتزعه^۴، کتاب الجمع بین رایسی الحکیمین^۵، و کتاب السياسة المدنية المقلب بمبادئ الموجودات^۶.

اخیراً چهار رساله مختصر فارابی با تحقیق و تعلیق و مقدمه دکتر جعفر آل یاسین^۷ در یک مجلد در تهران تجدید چاپ شده است. این چهار رساله عبارتند از: ۱- کتاب التبیانه علی سبیل السعادة ۲- التعليقات ۳- رسالتان فلسفیتان (۱- مقالة ابن نصر فیما یقع و مالا یقع من احکام النجوم، ۲- جوابات لمسائل سئل عنها) موضوع رساله اول، اخلاق است. فارابی به دنبال ملاکی برای تمییز جمیل و قبیح در افعال اخلاقی است. او به شیوه اخلاق نیکو ماخوس ارسطو به دنبال یافتن فعل وسط اخلاقی، یعنی همان ملکه اعتدال است. به نظر فارابی صنعتی که مقصود آن منحصرأ «جمیل» است، فلسفه یا حکمت علی الاطلاق است و او آن را به حکمت نظری و عملی تقسیم می‌کند. صناعة خلقیه از دیدگاه ابونصر تنها از طریق فلسفه می‌گذرد و فلسفه متوقف بر جودة تمییز است و جودة تمییز با قابلیت ذهن بر

۱. المنطقیات، فارابی، تصحیح محمد تقی دانش پزوه، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۲.

۲. فصوص الحکم، تحقیق شیخ محمد حسن آل یاسین، الطبعة الاولى، بغداد، ۱۳۹۶ هـ. ق. مطبعة المعارف، الطبعة الثانية، قم، ۱۴۰۵ هـ. ق، انتشارات بیدار. در انتساب این کتاب به فارابی بحث است.

۳. تحقیق محسن مهدی، بیروت ۱۹۶۸ م، چاپ اول در ایران، ۱۴۰۸ هـ. ق، انتشارات الزهراء.

۴. تحقیق فوزی متری نجار، چاپ اول، بیروت، دارالمشرق، چاپ دوم، تهران، ۱۴۰۵ هـ. ق، انتشارات الزهراء.

۵. تحقیق البیر نصری نادر، چاپ اول، بیروت، دارالمشرق، چاپ دوم، تهران، ۱۴۰۵ هـ. ق، انتشارات الزهراء.

۶. تحقیق فوزی متری نجار، چاپ اول، بیروت، دارالمشرق، چاپ دوم تهران، ۱۴۰۸ هـ. ق، انتشارات الزهراء.

۷. از دکتر جعفر آل یاسین به غیر از این چهار رساله، دو رساله دیگر نیز از فارابی تصحیح و منتشر شده است:

۱- تحصیل السعادة، بیروت ۱۹۸۱ م، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۰۳ هـ. ق، ۱۳۳ صفحه.

۲. الاعمال الفلسفية، الجزء الاول، بیروت، ۱۴۱۳ هـ. ق، ۴۵۴ صفحه.

از آل یاسین سه تحقیق درباره فارابی منتشر شده است.

۱- الفارابی فی حدوده و رسومه، بیروت ۱۴۰۵، ۶۸۵ صفحه.

۲- فیلسوفان راندان، الکندری و الفارابی، بیروت، ۱۹۸۰ م، ۲۰۴ صفحه.

۳- مؤلفات الفارابی (بالاشتراك مع حسین علی محفوظ)، بغداد، ۱۹۷۵ م.

ادراك صواب به دست می آید و این جز با منطق تحصیل نخواهد شد و مقدم بر همه مباحث منطقی هم بحث الفاظ منطق است و لذا در این مرحله به مقداری نحو محتاجیم. لذا اول مرتبه سبیل سعادت به رأی فارابی، تحصیل منطق است و غایت آن قدرت بر تأمل خیر مطلق. این رساله، سبیل سعادت به سبک تفکر یونانی است و سؤال جدی خواننده از فارابی به عنوان يك حكيم مسلمان، جایگاه دین و نقش آن در سعادت انسان است. آیا این رساله مقدمه‌ای بر منطقیات فارابی، بویژه الالفاظ المستعملة فی المنطق است یا از جمله رسائل سیاسی- اجتماعی وی و متأخر بر منطقیات اوست؟ محسن مهدی^۱، بر رأی اول و جعفر آل یاسین^۲ مدافع نظر ثانی است. ذیل رساله مؤید نظر اول است.

رساله دوم تحت عنوان تعلیقات، شامل توضیح بعضی مفاهیم فلسفی، شروح کوتاه و اشاراتی به مشکلات فلسفی است. تعلیقات برخلاف عنوان آن، شرح و تعلیقه کتاب معینی نیست، بلکه جوابهایی است که فارابی در پاسخ معضلات فلسفی شاگردانش ارائه کرده است. در این رساله مباحثی درباره تلازم علت و معلول، مقایسه کمیات و کیفیات در جزء داشتن، رابطه صورت و ماده، طبیعت انسان، تعریف فلسفه، مسائلی از فلکیات و... آمده است. شیخ الرئيس نیز کتابی به همین نام و سیاق دارد.^۳ در این رساله به صد و یک نکته فلسفی، طبیعی و ریاضی اشاره شده است.

رساله سوم در جواب سؤال از ابواسحاق ابراهیم بن عبدالله البغدادی در علم احکام و نجوم است و حاوی مباحثی درباره تأثیر اجرام سماوی در زندگی انسان است.

رساله چهارم تحت عنوان جوابات لمسائل سئل عنها، جوابهای فارابی به سؤالات یکی از شاگردانش است که در صدر رساله مستقلاً ذکر شده است. این رساله حاوی چهل و سه سؤال و جواب در مباحث مختلف فلسفی است. در ذیل هر رساله، تعلیقاتی تطبیقی بین هر رساله و دیگر رسائل فارابی و در رساله تعلیقات (بویژه بین تعلیقات فارابی و تعلیقات

۱. کتاب الالفاظ المستعملة فی المنطق، ص ۹۶-۱۰۶.

۲. التنبيه على سبيل السعادة، ص ۱۸ و ۱۹.

۳. ابن سینا، التعليقات، تحقیق عبدالرحمن بدوی، چاپ اول: قاهره ۱۹۷۲ م، تجدید چاپ در قم ۱۴۰۴ ق، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

شیخ الرئيس) آورده شده که مغتنم است.

نام هر چهار رساله در تاریخ فلسفه‌های قرون هفتم و هشتم آمده است و بنظر مصحح همین مقدار در انتساب آنها به فارابی کافی است. اینکه چرا ناشر ایرانی از بین رسائل فرلوان منتشر شده از فارابی در خارج از ایران، این چهار رساله را برگزیده است، مشخص نیست. رساله اول اخلاقی، رساله دوم و چهارم در مسائل متفرقة فلسفی، و رساله سوم در احکام نجوم است. هر چند انتشار آثار حکمای بزرگ اسلام به هر حال ستودنی است، اما چاپ مجموعه رسائل فارابی به تفکیک مجلدات و براساس موضوعات که در خارج از ایران تحقیق و منتشر شده، بیشک سودمندتر است، به این امید که روزی شاهد انتشار مجموعه آثار فارابی در هیأت واحد و با تصحیح و تحقیق و فهرستهای فنی در ایران باشیم.